

Van dakhaas tot schootpoes

De opkomst van de kat als huisdier in Nederland in de negentiende eeuw

HANNEKE RONNES en VICTOR VAN DE VEN

From alley cat to puss. The emergence of the cat as a pet in the Netherlands in the nineteenth century

This article outlines the emergence of the cat as a pet in the Netherlands in the nineteenth century, in the context of similar developments in Great Britain, France and the United States. After a long history of on the one hand adoration and on the other demonization, the cat was generally accepted in the home as a pet in the late nineteenth century. On the basis of a wide scale study of literature, art, but especially contemporary newspaper articles, it has been possible to discern the steady rise in esteem of the cat throughout the nineteenth century. Artists appropriating the cat as an iconic symbol played a significant role in the process. At the other end of the scale, it was the urban middle-class who first adopted the cat as a domestic companion.

Aan het einde van de negentiende eeuw werd de kat (*felis catus*) in Nederland definitief een huisdier.¹ Een lang proces van enerzijds verering en anderzijds demonisering ging hieraan vooraf. De kat was een mensenvriend als muizen-vanger, speelkameraad en gezelschapsdier, met name van kinderen, vrouwen en excentriekelingen, maar zij werd net zo goed beschouwd als onbetrouwbaar – vogelverslinder, de tegenpool van de trouwe hond, dief van vis en andere lekkernijen – en zelfs duivels. Net op het moment dat de kat deze subversieve identiteit voorgoed leek te hebben afgeschud en nog slechts bejegend werd als een pluizige, warme schootpoes, bleek op een heel nieuwe wijze haar rebelse imago. Behalve de stedelijke burgerij, vereenzelvigden kunstenaars van het *fin de siècle* zich met de eigenzinnige kat.

In zijn studie naar de relatie tussen Nederlanders en dieren (1989) plaatste Karel Davids, hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, de opkomst van de moderne huiskat in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar riep hij tevens op tot vervolgonderzoek naar de oorsprong van deze *gestalt-switch*.² Het voorliggende artikel beoogt exact dit te doen, waarbij de ontwikkelingen in Nederland in een maatschap-

1 Wij danken in het bijzonder Madelein Bouma. Ook dank aan Tom van Dijk, Pieter van Eeden, Dos Elshout, Rudolf Valkhoff en de beide anonieme referenten.

2 C.A. Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht 1989) 91.

pelijk en vergelijkend internationaal perspectief zullen worden geplaatst.

De opkomst van de huiskat is immers onlosmakelijk verbonden met ingrijpende sociaal-economische, politieke, culturele, artistieke en ethische transformaties in de negentiende eeuw in Nederland en daarbuiten. De hier gepresenteerde cultuurgeschiedenis van de kat maakt bovendien niet alleen duidelijk hoe en wanneer de kat in Nederland een volwaardig huisdier werd, maar ook wie zich haar toe-eigenden en waarom. Hiertoe zijn drie corpora van bronnen geraadpleegd: literatuurhistorische bronnen met de kat als (deel)onderwerp, waaronder essays in invloedrijke tijdschriften als *De (Nieuwe) Gids*; kunsthistorische bronnen zoals de (museale) collecties van het Rijksmuseum, Rijksmuseum voor Oudheden, het Tegelmuseum, het Kattenkabinet en de collecties van internationale musea als het Louvre en het British Museum; en ten slotte krantenartikelen. Het zwaartepunt van het onderzoek ligt bij het laatste type bron. In een grootschalige inventarisatie van dagbladen in de periode tussen de zeventiende en begin twintigste eeuw zijn op basis van de verzamelde krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek in totaal meer dan duizend berichten aangetroffen, afkomstig uit landelijke dagbladen en regionale en overzeese kranten.³ Met name de periode 1800-1910 is uitputtend bestudeerd waarbij ruim vijfhonderdvijftig berichten uit deze periode zijn geselecteerd.⁴ Door middel van een analyse van *big data* gevolgd door *close reading* is kwantitatief en kwalitatief bronnenonderzoek gecombineerd. Om een nog completer beeld te krijgen, zijn bovendien advertenties onderzocht. Hoewel het hier vooral een kwalitatief onderzoek betreft, is het mogelijk gebleken een aantal trends in beeld te krijgen in de ontwikkeling van de huiskat in Nederland in de negentiende eeuw.⁵ Voordat deze trends aan bod komen, volgt hier eerst een korte uiteenzetting van de stand van het onderzoek over de veranderende houding ten opzichte van de kat in de ons omringende landen.

3 De artikelen zijn ondergebracht in vier hoofdcategorieën, *nut*, *last*, *leed* en *lust*, en meer specifieke subcategorieën als 'bijgeloof', 'kunst' of 'kattenmeppers'.

4 De zoektermen 'poes', 'poesje', 'poezen' en 'katten' zijn systematisch bestudeerd; de zoekterm 'kat' is vanwege de onnauwkeurigheid in de resultaten ('kat' verwijst vaak naar artikelen over 'katholieken', de militaire 'kat' en 'katalogus') globaal geïnventariseerd.

5 Dankzij de voortschrijdende digitalisering van archieven en andersoortig bronmateriaal, waarvan de online krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek een goed voorbeeld is, hebben de *e-humanities* of *digitale geesteswetenschappen* een vlucht genomen. Het zwaartepunt van dit onderzoek volgt deze actuele ontwikkeling. Een complicerende factor bij een kwantitatief onderzoek op basis van krantenartikelen is de afschaffing van de dagbladzegel in 1869, waardoor er vanaf dat moment meer en omvangrijkere kranten en dus meer krantenberichten verschenen, wat een vergelijking tussen het aantal berichten voor 1869 en daarna vertroebelt. Bovendien omvat de krantendatabank van de KB uiteraard slechts een beperkte en chronologisch zeer ongelijk verdeelde selectie van alle kranten die in de negentiende eeuw zijn verschenen.

De waarderingsgeschiedenis van katten in Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten

De enorme fluctuaties in de populariteit van de kat kunnen nauwelijks overdreven worden. Zij is aanbeden als een goddelijk wezen maar stond op andere momenten in de geschiedenis symbool voor het kwade of zelfs duivelse.⁶ Hoewel de werkelijkheid gecompliceerder was dan deze oppositie suggereert – zo vonden aanbidding en laster soms tegelijkertijd plaats – kan niettemin gesteld worden dat beide houdingen de geschiedenis van de relatie tussen mens en poes hebben gedomineerd. De faraonische kattencultus is in dit opzicht vermaard. Dat geldt in veel mindere mate voor de vroegchristelijke appreciatie voor de kat. In deze laatste periode werd de kat geassocieerd met verschillende vrouwelijke heiligen en fungeerde als ‘bijzit’ (*sicut cohabitatricem*) van hermiten.⁷ Ook in latere eeuwen was de kat een bron van religieuze fascinatie, maar dan aanmerkelijk minder positief. Zij was de risee onder de dieren; als trawant van heksen of de duivel werd zij het slachtoffer van sadistische zuiveringsrituelen, marteling en verbranding.

De toenemende waardering van de kat die geleid heeft tot haar huidige status als een van de meest populaire huisdieren wordt door de meeste wetenschappers gesitueerd in de (late) achttiende maar vooral in de negentiende eeuw. Een aantal invloedrijke studies zullen hier kort de revue passeren met als doel de stand van wetenschap van de ontwikkeling van de kat als huisdier in landen als Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten voor het voetlicht te brengen. Bijna zonder uitzondering betreft het literatuur over huisdieren in het algemeen waarin de kat als vanzelfsprekend een belangrijke rol vervult. Keith Thomas en Harriet Ritvo hebben de herwaardering van katten in Engeland in kaart gebracht; Katherine Grier analyseerde op vergelijkbare wijze een ommekeer in de ‘ambigue positie’ van katten in de Verenigde Staten; Kathleen Kete en Robert Darnton beschreven de ‘rehabilitatie van de kat’ binnen de Franse context.⁸

De verklaring voor de herwaardering van de kat wordt door de genoemde auteurs gezocht in grote maatschappelijke ontwikkelingen zoals de Verlichting, het sentimentalisme, de Romantiek, de industrialisatie, het modernisme en het victorianisme. Zo plaatst Keith Thomas de vroegste oorsprong van de toenemende populariteit van huisdieren zoals de kat al in de zeventiende eeuw, toen het antropocentrische wereldbeeld dat tot dan toe leidend was geweest

6 Voor een uitgebreide symbolische en iconografische geschiedenis van de kat, zie P. Dale-Green, *The cult of the cat* (Londen 1963).

7 R. van Uytven, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen* (Leuven 2003) 38, 149-150.

8 K. Thomas, *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800* (Londen 1987 [1983]); R. Darnton, *De grote kattenslachting en andere episoden uit de culturele geschiedenis van Frankrijk* (Amsterdam 1986 [1984]); H. Ritvo, *The animal estate. The English and other creatures in the Victorian Age* (Cambridge 1987); K. Kete, *The beast in the boudoir. Petkeeping in nineteenth-century Paris* (Berkeley 1994) 117; K.C. Grier, *Pets in America. A History* (Chapel Hill 2006) 45.

Afb. 1 De mysterieuze straatkat als verpersoonlijking van de eenzame romantische kunstenaar. Jacobus van Looy, Poes in open raam van de kamer te Soest (1895). Olieverf op doek. Uit Willem Witsen: Tachtiger in brief en beeld, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

aan het wankelen werd gebracht door de wetenschappelijke revolutie en door de potentie van het christelijke idee dat elk wezen op aarde gelijk is voor God.⁹ Andere factoren die volgens Thomas van invloed waren op de toenemende appreciatie van de kat in Engeland vonden later en voornamelijk in de negentiende eeuw plaats. Katten hadden baat bij de nadruk op sensitiviteit, gevoel en contemplatie ten tijde van de Romantiek; bovendien hadden parallelle ontwikkelingen als de toenemende industrialisatie en urbanisatie een positieve weerslag op de perceptie van de poes.¹⁰ De 'atomisering' van de moderne mens en

⁹ Thomas, *Man and the natural world*, 109-110, 166-167, 180.

¹⁰ Ibidem, 181.

zijn terugtrekkende beweging in de huiselijke sfeer, zou de status van de kat als huisvriend verstevigd hebben.¹¹

In het verlengde van Thomas' verklaring van de opmars van de kat in Engeland bedeeft Harriet Ritvo een belangrijke rol toe aan het victorianisme dat verantwoordelijk zou zijn geweest voor een 'increased public indulgence of the softer emotions'.¹² De sentimentele gehechtheid van victorianen aan huisdieren had alles te maken met een nieuwe visie op de natuurlijke wereld. Op het moment dat de natuur niet langer als een antagonist van de mens beschouwd werd, ontstond er ruimte om alles dat tot de natuurlijke wereld behoorde met affectie en nostalgie te bejegenen. In het midden van de negentiende eeuw was de 'Victorian cult of pets' stevig verankerd in de Engelse samenleving; aanvankelijk was vooral de elite gevoelig voor deze cultus, gevolgd door de burgerij.¹³ Ook uit de contemporaine literatuur en kunst blijkt deze liefde voor dieren. Echter, ook nu was de liefde voor de onbetrouwbare en eigengereide kat nog lang niet voor iedereen vanzelfsprekend.¹⁴ Ritvo merkt dan ook op dat met name 'artists of a very low grade indeed' zich aangetrokken voelden tot katten.¹⁵ Gerenommeerde kunstenaars hielden zich voorlopig verre van de kat als model. Het onafhankelijkheidsstreven van katten werd voornamelijk (heimelijk) gewaardeerd door gelijkgestemde niet-burgerlijke figuren. Hoewel de kattenliefde uiteindelijk een enorme vlucht zou nemen gedurende de negentiende eeuw, werd deze liefde evengoed nog lange tijd bekritiseerd en geridiculiseerd.¹⁶

De victoriaanse cultuur speelde volgens Katherine Grier eveneens een belangrijke rol in de opkomst van het huisdier, waaronder de kat, in de Verenigde Staten.¹⁷ Dat wil niet zeggen dat er voor die tijd in Amerika geen sprake was van, op zijn minst, aanzetten tot meer dier- en katvriendelijkheid. Net als Thomas wijst Grier op het belang van het antropocentrische wereldbeeld waarin niet alleen het domineren van de natuur, maar ook het rentmeesterschap over de natuurlijke wereld, een belangrijke plaats innam. Toch veranderde er volgens Grier pas wezenlijk iets onder invloed van het victorianisme. Deze cultuur – gestoeld op 'gentility' (lees: moraliteit), het 'liberal evangelical protestantism' (gericht op eenvoudige, huiselijke daden van onbaatzuchtigheid), en 'domesticity' (het vrouwelijke en lieflijke binnen het huiselijke domein) – benadrukte het belang van zelf-cultivatatie en zelfcontrole. Het betekende *de facto* het ontstaan van een 'domestic ethic of kindness' waar dieren als katten hun voordeel mee deden.¹⁸ Niettemin gold voor de Verenigde Staten dat de dualiteit

11 Ibidem, 119.

12 Ritvo, *The animal estate*, 85.

13 Ibidem, 3.

14 Ibidem, 86.

15 Ibidem, 23.

16 Ibidem, 120.

17 Grier, *Pets in America*, 166.

18 Ibidem, 160-233.

van katten als enerzijds ‘animal worker’ en anderzijds ‘pet’ de gehele negentiende eeuw bleef bestaan. De initiatieven die vanaf de late jaren 1860 werden ontplooid (ook hier door goeude burgers) om wreedheden tegen dieren zoals katten tegen te gaan, waren nog steeds hoogstnoodzakelijk.¹⁹

Robert Darnton onderschrijft de hardnekkige dualiteit in de waardering van de kat in de Franse situatie. Enerzijds genoot de kat al in de achttiende eeuw populariteit bij de Franse bourgeoisie, anderzijds stond zij nog tot ver in de negentiende eeuw symbool voor hekserij, het occulte en seksualiteit, en was zij een van de voornaamste dierlijke slachtoffers van volksvermaak en -rituelen.²⁰ Anders dan Darnton, onderscheidt Kathleen Kete in Frankrijk een pre-verlichte versus een moderne perceptie van de kat. In de pre-verlichte periode was er volgens Kete sprake van een de ‘moral zoology’ waarbinnen de kat werd beschouwd als subversief, losbandig en seksueel. Alleen intellectuelen en de bohème voelden zich aangetrokken tot deze vermeende occulte dan wel rebelse kwaliteiten van de kat.²¹ Pas als gevolg van het modernisme werden deze kwalificaties van de kat, aldus Kete, overboord gezet en kon de kat evolueren in een populair huisdier.²²

Dakhaas in de nacht

De waarderingsgeschiedenis van de kat in Nederland volgt grotendeels de ontwikkelingen in de ons omringende landen. Ook in Nederland vond er met name in de zeventiende eeuw een voorzichtige verandering plaats in de beeldvorming van de kat, die als gunstige bijkomstigheid beschouwd kan worden van de toenemende weerstand tegen uitingen van bijgeloof. Zo schampert Constantijn Huygens in *Trijntje Cornelis* (1653) over de goedgelovigheid van het volk ten aanzien van fabels waarin katten het moeten ontgelden.²³ Echter, dergelijke standpunten waren eerder uitzondering dan regel. Binnen de iconografische beeldtaal fungeerde de kat als een allegorie op vrouwelijkheid en losbandigheid, en werd zij bovendien geassocieerd met ‘kattenkwaad’. De kat figureerde in een meer realistische traditie van de schilderkunst als nutsdier in de huishouding, wat strookt met *De verstandige huys-houder* uit 1660 waarin de kat slechts als remedie tegen muizen en ratten wordt gepresenteerd.²⁴

Uit het onderzoek dat aan de basis ligt van dit artikel blijkt dat de meeste Nederlandse krantenberichten in de periode 1800-1870 nog steeds betrekking hebben op het praktische nut van de kat, dan wel op de last die zij veroor-

19 Ibidem, 195, 239.

20 Darnton, *De grote kattenslachting*, 89, 93, 98, 103-117.

21 Kete, *The beast in the boudoir*, 115-126.

22 Ibidem, 117-133.

23 C. Huygens sr, *Trijntje Cornelis. Een volkse komedie uit de Gouden Eeuw*, ed. H.M. Hermkens en P. Verhuyck (Amsterdam 1997 [1653]) 123-124.

24 C. Jansz, *De verstandige huys-houder* (Amsterdam 1660) 92.

zaakte; als huisdier is ze in de berichtgeving nog nauwelijks te vinden. De kat werd de ‘vierpotige rijksambtenaar’ gedoopt vanwege haar taak voorraden te beschermen; tegelijkertijd handelen veel artikelen over de hinder veroorzaakt door ‘wilde katten’ in de stad en op het platteland.²⁵ Dit beeld van de wilde kat strookt met het welhaast dichterlijk beschreven lemma ‘kat’ in de eerste editie van de Winkler Prins uit 1870 – op de valreep, zoals nog zal blijken, van een nieuwe fase in de waardering:

Het geslacht der katten behoort tot de Vingerloopers onder de verscheurende dieren. Hare tanden zijn scherp en krachtig, daar de snijtanden op beitels, de hoektanden op dolken en zelfs de maaltanden als de bladen eener schaar werken.²⁶

Katten vormden in de negentiende eeuw een grote bron van ergernis in de stad, met name wanneer deze krols waren of zich in tuinen ophielden. Kadavers van zwervkatten in de grachten waren een gevaar voor de volksgezondheid en zorgden voor stankoverlast.²⁷ Kranten berichtten regelmatig over de vatbaarheid van katten voor hondsdelheid en vooral in de jaren 1860 verschenen veel artikelen waaruit de angst voor katten als verspreiders van besmettelijke veeziekten spreekt.²⁸

‘Kattenmeppers’ rechtvaardigden hun praktijken veelal door te wijzen op de verschillende hinderlijke eigenschappen van de kat; de eigenlijke reden van hun activiteiten was de verkoop van pels en vlees. Bij zijn arrestatie verklaarde een Amsterdamse kattenmepper het vlees aan diergaarde Artis te verkopen als dierenvoer, de vellen aan pelshandelaren. Volgens deze mepper bestond er een grootschalige en lucratieve internationale handel in kattenbont.²⁹ Vooral ’s nachts hadden ‘dakhazen’ te vrezen voor de clandestiene kattenmeppers. Interessant aan de bovengenoemde casus is de sterk utilitaristische opvatting over katten die eruit blijkt:

25 Ofschoon er in de negentiende eeuw wel degelijk wilde katten in ons land leefden is er enige onduidelijkheid omtrent het gebruik van deze term. Met name in berichten met betrekking tot het platteland is het de vraag of het hier daadwerkelijk wilde exemplaren betreft, of dat er sprake is van verwilderde of loslopende huiskatten. Aangezien de terminologie ook binnen een stedelijke context gebezigd wordt, is het laatstgenoemde het meest aannemelijk.

26 A. Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid* (Amsterdam 1870-1882).

27 Zie bijvoorbeeld: *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad*, 11 juni 1858, ‘Ingezonden brief’.

28 Hoewel hondsdelheid aanmerkelijk minder economische schade aanrichtte dan besmettelijke veeziekten, was er in heel Europa sprake van een publieke obsessie met de ‘rabies mistique’, die soms tot (massa)hysterie leidde. Hondsdelheid was een ‘shock disease’ die vooral als metafoor diende en geassocieerd werd met chaos, verval, vuil en zonde. (Ritvo, *The animal estate*, 167 en 174). Reëel waren besmettelijke veeziekten als miltvuur en tyfus die het platteland teisterden in de jaren 1860 en 1870. Hoewel katten (en honden) zelf ongevoelig waren voor het virus, leefde de angst dat loslopende exemplaren het over stallen zouden verspreiden.

29 *Algemeen Handelsblad*, 10 september 1902, ‘Rechtszaken: De kattenmepper’ (zie ook *Nieuwe Tilburgse Courant*, 12 september 1902, ‘Rechtszaken: De kattenmepper’; *Nieuwsblad van Friesland*, 13 september 1902, ‘Een kattendief’).

En dan de kat is, als alle dieren in de natuur nuttig, het nuttigst na haar dood. Gedurende haar leven mag de kat een enkel muisje vangen, doch dat haalt het niet bij het nut dat zij sticht, wanneer zij het leven heeft gelaten en haar huid dient tot verwarming van den mensch, in den vorm van een bontje, een handmof, of de voering van een pelsjas.³⁰

Het bericht bereikte Nederlands-Indië, waarbij de *Indische Courant*, niet gespeend van enig chauvinisme, de landgenoten overzee wees op de superieure kwaliteit van het Nederlandse kattenbont als gevolg van ‘den Hollandschen grond’.³¹

Katten dienden niet alleen als diervoer en bont, soms werd kattenvlees genuttigd door mensen. Een Amsterdamse slager die op de Dam werd aangehouden door twee keurmeesters, beweerde de twee geville katten die hij in zijn bezit had ‘voor een paar centen gekocht te hebben voor eigen gebruik’.³² Ten tijde van hongersnood werd opvallend vaak geschreven over de consumptie van katten. Het jaar 1847 met hongersnooden in heel Europa spant op dit punt de kroon; ook in ons land voedden hongerige mensen zich met (zwerf)katten.³³ Katteneters waren veelal afkomstig uit de periferie van de samenleving, zoals de straatarme leerlooiers in de Brabantse Langstraat, die tijdens de strenge winter van 1854 noodgedwongen overgingen tot het nuttigen van kattenvlees.³⁴ In Groningen waren in diezelfde winter katten geliefd onder de armen vanwege de vleesschaarste; voor een kattenrump werd afhankelijk van de vetheid 5 tot 10 cent betaald.³⁵ Niet altijd vond kattenconsumptie overigens bewust plaats, zoals blijkt uit de berichten over frauderende slagers die tot in de twintigste eeuw verschijnen.

De dakhaas was in Nederland rond het midden van de negentiende eeuw nog lang niet de knusse huiskat zoals die in Parijs en Londen al aan populariteit won. Niet alleen haar status als nutsdier (of *animal worker*) dan wel haar reputatie als lastpak bleek een hardnekkig obstakel op weg naar een volwaardige rol als huisdier. Hetzelfde gold voor haar oude imago als obscure handlanger van het kwaad. De *Arnheemsche Courant* plaatste in 1822 een bericht over een echtpaar, genaamd Brandts, dat ene mevrouw Stokvisch valselijk beschuldigd zou hebben van hekserij. Een poes speelt de hoofdrol in deze geschiedenis. Mevrouw Brandts getuigde, zo vertelt het artikeltje, dat een kat was komen binnenlopen en ‘de pijnen [in hare laatste ziekte] had veroorzaakt, en dat de stem van de kat de bekende stem van vrouw *Stokvisch* had!!!’.³⁶ Hoewel het artikel de spot drijft met mevrouw Brandts die katten dergelijke vermogens

30 Ibidem.

31 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 20 oktober 1902, ‘De kattenmepper’.

32 *Het Nieuws van den Dag*, 5 juni 1894, ‘Dakhazen’.

33 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 25 februari 1847 (Binnenland).

34 In artikelen in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 6 januari 1854 (Binnenland) en het *Algemeen Handelsblad*, 13 januari 1854 (Binnenland) werd gesuggereerd dat Groningen niet de enige plek was waar katten werden gegeten, maar dat dit in alle grote steden aan de orde zou zijn.

35 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 30 mei 1854 (Binnenland).

36 *Arnheemsche Courant*, 28 september 1822.

toedichtte, tonen nieuwsbulletins zoals deze aan dat zulk bijgeloof nog wel degelijk voorkwam.³⁷

Met name in het laatste kwart van de eeuw raakte het proces van ‘onttovering’ in een stroomversnelling.³⁸ Tegelijkertijd werd het eten van katten – zo getuigen krantenberichten – definitief taboe. Hoewel men in (pseudo)wetenschappelijke kringen incidenteel nog discussieerde over de voedingswaarde van katten,³⁹ zagen brede lagen van de bevolking het eten van katten nu als een illustratie van barbarij of schrijnende armoede.⁴⁰ Formeel gezien was het nog steeds niet verboden, maar de sociale moraal aan het einde van de negentiende eeuw en de snel uitbreidende jurisdictie ten aanzien van katten maakten dat deze praktijk feitelijk tot een einde kwam.

Beschavingsoffensief: op de bres voor de kat

Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw werden wetten van kracht die katten beschermden. In Engeland en Frankrijk was dierenmishandeling al veel eerder strafbaar gesteld; Nederland volgde dit voorbeeld maar heel geleidelijk en met grote aarzeling. Britse dierenbeschermers uitten hun afkeer over de achtergebleven positie van Nederland. De Nederlandse dierenbescherming kreeg een impuls door deze ‘buitenlandse blamage’: om niet te verworden tot het ‘onbeschaafd gezelschap’ van de Europese achterhoede moest men wel in actie komen.⁴¹

Evenals in Engeland en Frankrijk gingen particuliere initiatieven vooraf aan wettelijke maatregelen.⁴² In 1864 werd de ’s-Gravenhaagsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren opgericht, met koning Willem III als beschermheer.

37 Gedaanteverwisselingsverhalen komen vaker voor: *Arnhemsche Courant*, 24 februari 1839, ‘Mengelwerk: De schoone slaapster in het bosch’; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 28 mei 1846 (Fransche Post); 2 april 1850 (Binnenland); 2 februari 1853, ‘Eene geschiedenis zonder naam’; 28 augustus 1853 (Particuliere binnenlandse correspondentie); *Algemeen Handelsblad*, 27 mei 1833 (Mengelingen); 23 november 1846, ‘Verhalen. De doode bruidegom. (Eene spookgeschiedenis)’; 2 september 1853 (Belgische post); 19 december 1853, ‘Tooverij’.

38 M. Weber, *Wetenschap als beroep & Politiek als beroep* (Nijmegen 2012). ‘Onttovering’ is volgens Max Weber het geleidelijk verdwijnen van magie, mythes en religieuze praktijken onder invloed van een verregaande rationalisering en bureaucratisering van de samenleving.

39 Zie *De Grondwet*, 16 april 1854, ‘Vleesch of visch’, waarin melding wordt gemaakt van professoren die zich de vraag stellen of de kat eetbaar en voedzaam is.

40 In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 10 december 1869, ‘Feuilleton. Volksbrieven. Over gezondheidsleer en leefregelkunde’, wordt er op gewezen dat het in vreemde culturen, zoals de Chinese, gebruikelijk is om katten te eten. Het ‘ontmenselijken’ van andere culturen of etnische groeperingen vond in sommige gevallen plaats door hen als katteneters neer te zetten (Zie bijvoorbeeld ook *De Tijd*, 18 september 1904, ‘Binnenland: Tubantiana XCVIII’).

41 C.A. Davids, ‘Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog’, *Volkskundig Bulletin* 13 (1987) 157-200, aldaar 193-194.

42 In 1822 nam het Britse Parlement de *Richard Martin’s Act to Prevent the Cruel and Improper Treatment of Cattle* aan, gevolgd door de *Cruelty to Animals Act* (1835). De Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals (RSPCA) werd in 1824 opgericht in Londen en in 1845 zag de Franse Société Protectrice des Animaux (SPA) het levenslicht.

Drie jaar later stichtten adellijke en hooggeplaatste Amsterdammers ter ere van zijn gemalin, koningin Sophia, met hetzelfde doel de Sophia-vereeniging. Het ontstaan van soortgelijke verenigingen in Rotterdam, Utrecht, Leiden, Haarlem, Zwolle en Arnhem, in 1877 samengevoegd in de Nederlandse Vereeniging tot Bescherming van Dieren, is een indicatie van een breder gedragen bewustzijn van dierenwelzijn.⁴³

In 1878 stichtten zes bemiddelde Haagse dames, wederom naar Brits voorbeeld, vervolgens het eerste Toevluchtsoord voor Noodlijdende Dieren van ons land. Aanvankelijk werden in dit asiel alleen honden opgevangen, vanaf 1893 waren ook katten welkom. De opvang was meestal van korte duur. Uit de jaarcijfers van 1893-1894 blijkt dat de verzorging van katten niet de primaire taak van het asiel was: 'Aan katten werden door politie en particulieren 117 dieren ingebracht en hiervan bleven op 1 Sept. jl. slechts 3 aanwezig, terwijl 114 dieren werden afgemaakt.'⁴⁴ Dit afmaken gebeurde door middel van lichtgas, eindeloos veel 'humaner', zo stelde men, dan de gangbare verdrinkingsdood in een waterput.⁴⁵ In 1896 opende in Haarlem een 'pijnloze verstikkingskamer' voor zwerfdieren en zieke beesten.⁴⁶ Voor armlastigen was deze dienst gratis, welgestelden vroeg men om een kleine vergoeding. Dat de overlast veroorzaakt door zwerfdieren als een publieke zaak werd beschouwd, bewijst de oprichtingssubsidie die de gemeente verstrekke.⁴⁷

Aan de basis van de genoemde initiatieven stonden edellieden, academici en goeude burgers. Dierenbescherming was destijds een aangelegenheid van de hogere echelons die het als hun taak beschouwden het dieronvriendelijke, 'onbeschaafde volk' te civiliseren.⁴⁸ Via *Fremdzwang* en uiteindelijk via *Selbstzwang* leerde de arbeidende klasse dieren als kat en hond beter te behandelen.⁴⁹ Dit burgerlijk beschavingsoffensief beperkte zich niet tot educatie en preven-

43 Den Haag werd het hoofdkwartier van de Nederlandse Vereeniging tot Bescherming van Dieren, maar de lokale afdelingen behielden een grote mate van autonomie (de Amsterdamse Sophia-Vereeniging is altijd zelfstandig gebleven). Op bestuurlijk niveau waren de vroege jaren tamelijk onrustig: afsplitsingen en de oprichting van meer specifiek georiënteerde bonden als de Nederlandsche Bond ter Bestrijding van de Vivisectie (1890), de Bond ter Bestrijding van de Vogelmoord (1892) en de Nederlandsche Vegetariërsbond (1894) waren talrijk. In de twintigste eeuw zette deze ontwikkeling zich voort langs de maatschappelijke zuilen. (Davids, *Dieren en Nederlanders*, 97-102).

44 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27 oktober 1895, 'Het Haagsche honden- en katten-asyl'.

45 Ibidem. Twintig jaar later, in 1913, bracht de 's-Gravenhaagse Vereeniging wel katten onder. Hoewel men ook in dat jaar 'op verzoek van eigenaren' 844 katten afmaakte, werden 'aan 'onvermogenen' gratis afgestaan 33 honden en 23 katten; terwijl 270 honden en 340 katten tegen een kleine vergoeding aan meer gegoeden werden toevertrouwd' (*Het Nieuws van den Dag*, 7 november 1913, 'Nieuwe uitgaven').

46 *Algemeen Handelsblad*, 10 april 1896 (Allerlei).

47 Al in 1885 uit een Amsterdammer zijn zorgen over het grote aantal dode zwerfdieren in de hoofdstad en vraagt zich af of de zorg hiervoor geen overheidstaak is, met name met het oog op de aantasting van de kwaliteit van het water in de gracht (*Algemeen Handelsblad*, 4 september 1885, 'Wenken en vragen').

48 Het 'onbeschaafde volk': Website Sophia Vereeniging: 'Geschiedenis dierenbescherming'. Online geraadpleegd: <http://www.sophia-vereeniging.nl>, 21 september 2012.

49 N. Elias, *The civilising process. Sociogenetic and psychogenetic investigations* (Oxford 2000; oorspr. 1939) 169-171 en 436-457; Davids, 'Aristocraten en juristen'.

tie. Sommige dierenliefhebbers pleitten voor hardere maatregelen en eisten rechten voor dieren.⁵⁰ En die kwamen er.

In 1875 werd in de eerste Wet voor dieren het met opzet maltraiteren van katten strafbaar gesteld. Vanaf dat moment verschenen bij tijd en wijle berichten over kwajongens en kattenmeppers die op de bon geslingerd werden.⁵¹ Niettemin doet een ingezonden brief in *De Tijd* uit 1879, waarin een Amsterdammer zich beklaagt over de slechte naleving van het verbod, vermoeden dat dierenbescherming voor de meeste burgers en ambtenaren nog geen hoge prioriteit had. Volgens de schrijver maken zelfs dienders zich schuldig aan mishandeling van katten.⁵² Als oplossing voor het gebrek aan daadkracht bedongen lokale afdelingen van de dierenbescherming een premiestelsel voor agenten waarbij de laatsten voor elke veroordeling een geldbonus ontvingen. Tegelijkertijd werden 'onbezoldigde rijksveldwachters' aangesteld die de naleving van de wet controleerden. Met name de financiële prikkel voor politieagenten bleek effectief.⁵³

De discussie over dierenrechten spitste zich onder meer toe op dierproeven. In tegenstelling tot de situatie in buurlanden waar de toelaatbaarheid van dierproeven al in de achttiende eeuw publiekelijk in twijfel werd getrokken, waren katten in Nederland nog veelgebruikte proefdieren.⁵⁴ Een belangrijke internationale voorvechter van de afschaffing van dierproeven en vivisectie was Jeremy Bentham, begin negentiende eeuw gevolgd door Arthur Schopenhauer.⁵⁵ Pas eind negentiende eeuw kregen zij in ons land bijval van figuren als de christenanarchistische filosoof Felix Ortt, een geheelonthouder en vegetariër.⁵⁶ In 1890 stond hij aan de basis van de Nederlandschen Bond tot Bestrijding van de Vivisectie. De idealen van Ortt pasten binnen een bredere sociale beweging van maatschappelijk geëngageerde, protestanten waaronder Abraham Kuiper, De Clerq, Van den Bergh van Eysinga, Schermerhorn, Van der Veer en Domela Nieuwenhuis, die allen sympathiseerden met de bewegingen voor dierenrechten. Voor Domela Nieuwenhuis, een groot bewonderaar van Darwin, vormde de onderlinge solidariteit van zijn katten waarover hij in 1895 in een brief aan zijn dochter Johanna vol ontroering schrijft, een voorbeeld voor de mensheid.⁵⁷

50 In 1862 werd in het *Nieuw Amsterdamsch Handelsblad* in het feuilleton 'Rip van Winkle. Scherzo' van mr. William ten Hoet (21 april) opgeroepen tot actie van de politie tegen stedelijke kwajongens die dieren mishandelden of zelfs doodden, aangezien 'martelbloed ontkiemt uit de verrottinge der beschaving uwer groote steden'.

51 Uit een artikel in de *De Tijd*, 4 maart 1875 (Binnenland) blijkt dat de diefstal van twee katten resulteerde in een gevangenisstraf van twee weken, respectievelijk een maand.

52 *De Tijd*, 4 juli 1879, 'Ingezonden stukken: Honden en politie'.

53 Davids, *Dieren en Nederlanders*, 139.

54 D. Hillenius, 'Mens, dier en ethiek', in: A. Verweij (red.), *Relaties tussen mens, dier en maatschappij* (Wageningen 1973) 133-134 en J.W.R. Everse, 'Het dier als proefdier', in: A. Verweij (red.), *Relaties tussen mens, dier en maatschappij* (Wageningen 1973) 91-92.

55 P. Cliteur, *Darwin, dier en recht* (Amsterdam 2001) 40-46 en 60-72.

56 D.-J. Verdonk, *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2009) 68-77.

57 F.D. Nieuwenhuis, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. *De familiecor-*

Alle goede intenties ten spijt was het in de praktijk voor lang niet iedereen logisch dat de ‘sociale kwestie’ ook betrekking had op de kat. Met enige regelmaat gaven politici, journalisten en lezers blijk van hun verontwaardiging over de overdreven dierenzorg in een tijd dat nog zoveel armen en ouderen onder erbarmelijke omstandigheden leefden. Naar aanleiding van de opening van het eerste Nederlandse asiel luidde het commentaar in het *Algemeen Handelsblad* dat hoewel dierenmishandeling afkeurenswaardig is, ‘meenig lid van eene zoveel hogere diersoort als de mensch kommer en gebrek lijdt’.⁵⁸ Voorstanders van dierproeven verweten de anti-vivisectie beweging slap en vrouwelijk te zijn. Decadente dierenactivisten die in hun ogen slechts de wetenschap beschimpten, werden voorgesteld als weekhartige huisvrouwen met een volgevreten, indolente ‘favorietpoes’.⁵⁹

Schootpoes

Al in 1867 verscheen een annonce in de krant over de vermissing van een Rotterdamse kat: ‘Weggelopen: Eene zwarte poes met witte pootjes, dragende een halsband met belletjes. Die dezelve terugbezorgt, Schiedamse Singel, zal goed beloond worden.’⁶⁰ Een dergelijke oproep was natuurlijk niet voor iedereen weggelegd en de vergoeding die in het vooruitzicht gesteld werd, bevestigt dat het een poes van gegoede komaf betrof.⁶¹ De poes was ook als zodanig herkenbaar door de halsband en belletjes en waarschijnlijk door de algemene staat van verzorging.

Meer dan het economische belang spreekt de emotionele waarde van katten uit de annonces. Tegen het einde van de negentiende eeuw was de kat een gangbaar huisdier geworden voor de (stedelijke) burgerij. Dit blijkt uit het beeld van de snorrende huiskat naast de kachel als metafoor voor huiselijk geluk dat vanaf dat moment veelvuldig in de verhalen en feuilletons in de dagbladen opdook. Zo ziet een gokker met spijt terug op een verkwanseld leven en had

respondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 1846-1932, ed. B. Altena (Amsterdam 1997) 439-440.

⁵⁸ *Algemeen Handelsblad*, 23 mei 1878, ‘Een toevluchtsoord voor ontheemde dieren’. De reactie hierop van *De Tijd* was dat wreedheid jegens dieren inderdaad de opmaat kan zijn voor liefdeloosheid jegens mensen, maar laat ook met een kwinkslag blijken dat de christelijke overtuiging ten grondslag aan het commentaar in het *Algemeen Handelsblad* waarin de mens een hogere diersoort genoemd werd, aan hen niet was besteed (*De Tijd*, 24 mei 1878 (Binnenland)).

⁵⁹ A. Kluvel, *Reis door de hel del onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectieactivisten, 1890-1940* (Amsterdam 2000) 29.

⁶⁰ *Nieuw Rotterdamse Courant*, 2 mei 1867 (Advertentie). Dit is de eerste annonce die wij zijn tegengekomen in ons onderzoek. Het valt niet uit te sluiten dat vervolgonderzoek een eerdere annonce aan het licht brengt.

⁶¹ In Amsterdam werd aan de Herengracht ‘eene witte poes’ vermist, waarbij de eerlijke vinder een beloning in het vooruitzicht werd gesteld (*Het Nieuws van den Dag*, 28 augustus 1884 (advertentie)). Ook de Rotterdamse jongen die ‘woensdagmiddag half 12 een zwarte poes aan de Meent (Botersloot)’ had opgenomen, kon bij ‘terugbezorging op [een] belooning rekenen’. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 29 mei 1896 (advertentie).

hij graag van zijn verloren geld een rustige oude dag bekostigd 'in een gezellige oude kamer met een spinnende cypersche poes'.⁶² Op vergelijkbare wijze 'verraden' kattenharen op de rok van een gelukkige huisvrouw dat zij de hele middag met haar kat op schoot heeft gezeten, wanneer vader thuiskomt.⁶³

De etymologie van de woorden 'kat' en 'poes' (of 'poesje') toont eveneens de stijgende populariteit van de kat. Zij werd nu, zo blijkt uit de inventarisatie, veelal bij haar troetelnaam 'poes' genoemd, een koosnaam die ook gebruikt werd voor vrouwen.⁶⁴ Hiermee gepaard ging een kentering in de geslachtsaanduiding van de mannelijke kater naar de vrouwelijke poes. Tegen het einde van de eeuw is het gangbaar poes *en* kat met 'zij' aan te duiden. Waar eerdere kattenprotagonisten als de kater Tibeert en de Gelaarsde kat van het mannelijk geslacht en geslepen en onbetrouwbaar van karakter waren, zijn de laatnegentiende-eeuwse verhaalfiguren doorgaans vrouwelijk en hooguit een tikje ondeugend of naïef, maar bovenal aalbaar. Een andere aanwijzing vormt het neologisme 'kattenbak', een begrip dat in de Van Dale van 1874 nog werd gedefinieerd als een etensbak voor de kat maar een editie later, in 1898, ook een 'met zand gevulde bak waarin de kat haar gevoeg doet' was.⁶⁵

Het onderscheid tussen de Nederlandse straatkat enerzijds en de schootpoes was anderzijds nooit zo duidelijk als rond de eeuwwisseling. De ingezonden brief uit 1896 van ene heer Coppee is exemplarisch. Hij schrijft dat er 'geen gemeen volk onder de katten' is, maar de rest van zijn exposé vertelt een ander verhaal. Zijn aristocratische cyper LouLou beschikt over beduidend betere manieren dan de twee 'onbekende straatslijpers' die bij hem zijn aan komen lopen. Hoewel Coppee zijn zorgplicht voor de twee straatkatten ziet als 'een werk van liefdadigheid, [om] pelgrims en reizigers te herbergen', bestaat er een duidelijke (al dan niet humoristisch bedoelde) hiërarchie die ook blijkt uit de naamgeving van de zwervertjes: Zwartje en Grijsje.⁶⁶

De chique Frans aandoende namen van veel van de burgerlijke huispoezen verraden hun status als distinctiemiddel.⁶⁷ Deze poezen werden niet aangetroffen bij minder welvarende Nederlanders. Huurders was het zelden toegestaan huisdieren te houden,⁶⁸ al gedoogde een enkele corporatie het bezit van één kat,

62 *Algemeen Handelsblad*, 26 juni 1880, 'Feuilleton: Vrije verkiezingen'.

63 *Algemeen Handelsblad*, 25 januari 1882, 'Feuilleton: Draden door zijn duim'.

64 Zowel 'kat(je)' als 'poes(je)' fungeerden vanaf de negentiende eeuw als vrouwelijke bijnamen. Een katje is nog steeds synoniem voor een pittig of snibbig meisje, maar in de negentiende eeuw stonden ook lichtzinnige en ontuchtige vrouwen als zodanig bekend. Vrouwen die als poes(je) werden aangeduid kwamen er aanzienlijk beter vanaf, al kent dit woord sinds de negentiende eeuw ook een seksueel getinte connotatie als bijnaam voor het vrouwelijk geslachtsdeel (M. De Coster, *Groot scheldwoordenboek* (Antwerpen 2007)). Er wordt wel beweerd dat 'poes' een onomatopoeie is dat in de zeventiende eeuw vanuit Nederland grote delen van de wereld heeft veroverd. N. van der Sijs, *Klein uitleenwoordenboek* (Den Haag 2006).

65 In vergelijking met de Winkler Prins een aantal jaar eerder beschrijft de Van Dale uit 1874 de kat al een stuk neutraler, waarbij raskatten als de angora een bijzondere vermelding krijgen.

66 *De Amsterdammer*, 22 november 1896, 'Uit de dierenwereld. De katten'.

67 P. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Parijs 1979).

68 Uit het artikel 'Gestoffeerde kamers te huur' in het *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad*,

ongetwijfeld met het oog op ongediertebestrijding.⁶⁹

Hoewel het *bezit* van een kat niet uitsluitend voorbehouden was aan de goede klassen, lijkt de kat als exclusief *huisdier* wel typisch een product te zijn van de bourgeoisie. Een kattenmepper verklaarde:

De katten die gemept worden zijn toch maar dieren, die het in den wereld slecht hebben. Immers katten bij den gegoeden stand, die goed verzorgd worden, loopen 's nachts niet op de straat. Alleen bij de 'smalle gemeente', waar de katten niet goed worden verpleegd, laat men de dieren 's nachts rondzwerven, en is poesje weg, dan roept men ach en wee.⁷⁰

Tegelijkertijd is het ook waar dat kattenliefde maar deels bepaald werd door sociale stratificatie, getuige bijvoorbeeld het bericht van een arm meisje in de Jordaan dat treurt om haar katje dat is overleden bij een brand. Niet wars van enig sentimentalisme schetst de journalist een beeld van het diertje als enige troost en warmte in koude wintersnachten, eindigend met de aansporing dat men niet moet vergeten 'in hoeveel huiselijk lief en leed zij [katten] van dichtbij deelnemen, ook in de achterbuurt'.⁷¹

Kinderen werd in het algemeen een sterke voorliefde voor katten toegedicht en poezen werden dan ook een geliefd thema in de kinderliteratuur.⁷² Met name rond de eeuwwisseling was er sprake van een hausse aan kattenverhaaltjes gericht op jeugdige lezers, die de positieverschuiving van de poes duidelijk zichtbaar maken. In *De kluchtige aap en het poesje* (1838) halen de aap en het poesje tal van ondeugende streken uit in het chique huis waar zij wonen.⁷³ Ook in *Poes in den val!* uit 1858 is de kat nog een tamelijk onbetrouwbaar diertje waarmee het niet best afloopt: een duidelijke les voor kinderen dat eerlijkheid het langst duurt.⁷⁴ Het nog iets latere *Hoe het Poesje te Amsterdam ging* kan beschouwd worden als een zedenschets, maar meer nog als een mooie illustratie van de opmars van de kat binnen het bourgeois huisgezin. In dit boekje, waar destijds veel advertenties in dagbladen voor verschenen, beleeft de ijdele poes Minette tal van avonturen nadat zij van het platteland verhuist naar een

13 februari 1860, hoewel fictief, zou eveneens opgemaakt kunnen worden dat het houden van katten voor huurders vaak verboden was.

69 'Het houden van duiven en kippen en viervoetige dieren, uitgezonderd een kat, behoudens toestemming [is verboden].' L. Deben, *Van onderkoming tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland 1850-1969* (Amsterdam 1988) 134. In een aanklacht (*Algemeen Handelsblad*, 10 december 1899, 'Medische kroniek') tegen de erbarmelijke woonomstandigheden in de Jordaan in Amsterdam werd met afkeuring gewezen op het feit dat zelfs op de verdiepingen ziekteverspreidende katten werden gehouden.

70 Ondanks zijn weerwoord werd de man tot drie maanden gevangenisstraf veroordeeld. *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 20 oktober 1902, 'De kattenmepper'.

71 *Soerabaijasch Handelsblad*, 22 maart 1880, 'Het afbranden van de suikerfabriek der heeren Beuker en Hulshoff te Amsterdam'.

72 Huisdieren hadden volgens sommigen pedagogisch nut. Al aan het einde van de achttiende eeuw stelde de Engelse dichter Christopher Smart dat zijn kat Jeoffrey een probaat middel was om zijn kinderen mededogen en welwillendheid bij te brengen. Thomas, *Man and the natural world*, 176.

73 J.F.L. Fuller, *De kluchtige aap en het poesje* (Amsterdam 1838).

74 Z.a., *Poes in den val! Leerzame historie voor kinderen* (Amsterdam 1858).

statisch pand 'op eene der voornaamste grachten', dat 'haar een paleis (scheen) in vergelijking van hare vroegere woning; overal vond zij zachte tapijten en gemakkelijke stoelen, en in den tuin bloeiden de mooiste bloemen'.⁷⁵ Haar dedain voor haar komaf, en het verschil tussen de elitaire stadspoes en de boerenkat in het algemeen zijn evident: 'Dat leventje op het platte land, en dat verkeer met boerenkatten is toch niet voor iemand, die zoo beschaafd is als ik.'⁷⁶

Variétéartiesten die met gedresseerde katten optraden richtten zich eveneens veelal op kinderen. Ook zij profiteerden van de toenemende kattenliefde. In de jaren 1890 genoot de zelfbenoemde Amsterdamse 'professor' Eduard Bonnetty populariteit met zijn kattenshows in Carré: 'vooral kinderen die veel van poes houden en weten wat voor stijfkopjes het zijn [hebben] grenzenlooze bewondering'.⁷⁷ Eduard Bonnetty trainde gedurende vele jaren zijn katten, aangevoerd door kater Hendrik, om op kurken, flessen en een koord te wandelen, door een papieren hoepel te springen en om muizen en vogels met rust te laten.⁷⁸

Deze kermisklanten stonden echter ver af van de gegoede burgerij die deelnamen aan de eerste kattenshows van ons land. Dit fenomeen was over komen waaien uit Londen waar in 1871 'in 't Glazen Paleis de lang aangekondigde katten-tentoonstelling, de eerste van hare soort' werd gehouden.⁷⁹ Dit idee vond in 1878 navolging in de Verenigde Staten en in 1881 in Brussel. In 1890 had het Paleis voor Volksvlijt – het Amsterdamse Crystal Palace – de Nederlandse primeur.⁸⁰ De internationale tentoonstelling van katten werd 'behalve voor de viervoeters zelve' ook opengesteld 'voor kunstvoortbrengselen op katten betrekking hebbende'.⁸¹ Medailles werden toegekend aan zeldzame en jonge katten, uitheemse tamme katten en aan langharige en kortharige poezen. Ten aanzien van de 'kunstvoortbrengselen' rekende men op 'plastieke voorwerpen, schilderijen, teekeningen, plaatwerken en photographiën'.⁸² De juryleden waren vooraanstaande heren, waaronder de directeurs van de Antwerpse Zoo en de Rotterdamse Diergaarde; het publiek bestond overwegend uit dames. Het succesvolle evenement werd in de daaropvolgende jaren herhaald en ook in andere (provincie)steden vonden vergelijkbare shows plaats.⁸³

75 Advertenties verschenen onder meer in: *Algemeen Handelsblad*, 15 september 1869; *Algemeen Handelsblad*, 16 november 1869; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 21 november 1869; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 26 november 1869; *Algemeen Handelsblad*, 27 november 1869; *Algemeen Handelsblad*, 19 september 1869; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16 november 1869; *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 december 1869.

76 R. Koopmans van Boekeren, *Hoe het Poesje te Amsterdam ging* (Deventer 1869).

77 *Algemeen Handelsblad*, 22 december 1891 (Stadsnieuws).

78 Dit vergde, aldus Bonnetty, slechts geduld; slaan deed hij zijn katten nooit. Toen de katten voldoende getraind waren, verliet Bonnetty Amsterdam om in Berlijn in het Reichshalle-Theater op te treden, waarna shows in Oostenrijk, Polen, België, het *cirque d'hiver* in Parijs, Spanje en zelfs Istanbul volgden. *Het Nieuws van den Dag*, 6 januari 1892, 'De katten in eer hersteld'.

79 *Het Nieuws van den Dag*, 13 juli 1871 (Buitenlandsch nieuws).

80 Grier, *Pets in America*, 49.

81 *Het Nieuws van den Dag*, 13 juli 1871 (Buitenlandsch nieuws).

82 Ibidem.

83 Overigens niet altijd met succes: de eerste tentoonstelling in Maastricht in 1907 had te kampen met

Hoewel het de meeste deelnemers uitsluitend om de eer te doen was, ging het enkelen ook om geldelijk gewin. Al bij de eerste kattenshow in het Paleis voor Volksvlijt waren broedfokkers – een nieuw fenomeen – aanwezig, die inspeelden op de vraag naar raskatten.⁸⁴ Een Duitse angora, een uitzonderlijke showkat met een stamboom terugvoerend tot 1704, sleepte meer dan fl. 10.000,- aan prijzengeld in de wacht voor haar baasje.⁸⁵ Kapitaalkrachtige liefhebbers waren bereid veel geld neer te tellen voor prijswinnaars, hoewel exorbitante bedragen van fl. 30.000,- die in Engeland werden betaald, hier niet aan de orde waren.⁸⁶

Muze van de avant-garde

Behalve bij kinderen, gegoede dames en een enkele heer, waren katten bijzonder geliefd bij kunstenaars. De Nederlandse situatie onderscheidde zich op dit punt niet van die in het buitenland. Zoals Kete en Ritvo stelden met betrekking tot de Franse en Engelse situatie, gold ook voor Nederlandse kunstenaars dat zij vooral de subversieve kant van de kat waardeerden. Haar obscure, eigenzinnige en solitaire aard, strookte met het ideaalbeeld van de autonome romantische kunstenaar. De kat stond symbool voor het eenzame, miskende genie op de zolderkamer. Aan het negatieve zinnebeeld van de kat als losbandig en zondig, werd nu een meer positieve, erotiserende connotatie toegevoegd.⁸⁷ Bovendien pasten de reinheid van de kat, de hoge aaibaarheidsfactor en haar verfijnde natuur binnen de laat negentiende-eeuwse esthetisering van het leven.

In 1779 verscheen de bewerking van de gelaarsde kat door Ludwig Tieck, een van de *Jenaer Frühromantiker*. Eindeloos veel romantici traden in zijn voetsporen: Wordsworth, Poe, Baudelaire, Poesjkin en Tsjechov zijn enkele giganten uit de negentiende-eeuwse wereldliteratuur die de kat een plaats gaven in hun oeuvre.⁸⁸ Deze trend vond ook in ons land navolging. Jacob van Lennep voert een poes ten tonele in *De lotgevallen van Ferdinand Huyck* (1840) die eigenzinnig en stout is, maar toch ook een huisvriend en al lang niet meer door

een tegenvallend aantal kandidaten (*Algemeen Handelsblad*, 30 september 1907, 'Eene kattententoonstelling').

⁸⁴ *Algemeen Handelsblad*, 17 oktober 1897, 'Engelse kroniek'.

⁸⁵ *Algemeen Handelsblad*, 27 december 1905 (Gemengde berichten).

⁸⁶ Een plaatselijke handelaar verkocht kittens van een prijswinnende zwarte kat voor fl. 50,- per stuk; voor exclusieve angora's van een Hamburgse fokker werd fl. 500,- gevraagd. *De Tijd*, 13 mei 1890 (Stadsnieuws).

⁸⁷ De van oudsher (zijdelingse) associatie van de filosofie en wijsheid met de kat, die onder meer metgezel was van Sint Hiëronymus (meestal afgebeeld met een leeuw), paste binnen dit nieuwe beeld dat door *Dichter und Denker* omarmd werd.

⁸⁸ Een van de beroemdste verhalen uit deze periode waarin een kat de hoofdrol speelt, is Edgar Allan Poe's 'The black cat' (1843). In deze *gothic story* neemt een kat, Pluto (een ondubbelzinnige verwijzing naar de God van de onderwereld), wraak op zijn baas. Hoewel de laatste van zijn kat houdt en de liefde wederzijds is, verwondt en vermoordt hij de kat, net als zijn vrouw. Het is vervolgens 'the black cat' die als twee druppels water op Pluto lijkt, die er voor zorgt dat de politie het lijk van de vrouw vindt. Poe portretteert in dit verhaal zowel de poes met haar duivelse kwaliteiten, als de geliefde en naar liefde snakkende poes. E.A. Poe, 'The black cat', *The Saturday Evening Post* (1843).

en door slecht. Van Lennep laat Juffrouw Stauffacher zeggen dat een mens nooit ‘een volslagen schelm’ is, want ‘daar is de poes; die kan ik het altijd aanzien als hij gesnoept heeft (...) en zoo een poes een consciëntie heeft, dan heeft een mensch er een *à plus forte raison*’.⁸⁹ Bijna twintig jaar later draait Pierre Sansnom in *De Spectator* deze redenering om en komt de poes er beter vanaf dan zowel de mens als de hond, de traditionele mensenvriend:

De arme, belasterde katten staan zedelijk veel hooger [dan de hond]. Wat heeft men haar niet al toegedicht! Zij waren geniepig, wreed, valsch, egoïstisch, ontrouw, – het was, alsof de kat het kort begrip aller menschelijke ondeugden was. De mensch, die dat zegt, begrijpt de kat niet. Katten zijn veel minder valsch en geniepig dan menschen.⁹⁰

De poes was bij deze auteurs geliefd niet ondanks haar streken, maar juist vanwege deze streken:

De kat is luimig, schalksch en ondeugend. Zij zou, als zij spreken kon, de fijnste sarcasmen en de bijtendste ironie uiten. Daarentegen is er geen dier, dat zooveel talent van vleijen en liefkozen heeft (...). Zelfs hare capricen staan haar goed.⁹¹

Een van de beroemdste Nederlandse kattenverhalen, *De dood van mijn poes*, werd geschreven door Jac. van Looy, auteur en beeldend kunstenaar, en gelieerd aan de Tachtigers.⁹² Ook in dit verhaal, voor het eerst verschenen in *De Nieuwe Gids* in 1889, komen de menselijke trekken van de poes aan bod. Net als bij Van Lennep en Sansnom is zij veel meer mens of menselijker dan de mens zelf.⁹³ Het is immers door een mens, een straatventer, ‘wreed’ en met iets ‘beestachtigs’ in zijn uiterlijk, dat de kat de dood vindt.⁹⁴ De kat als antropomorf wezen en als vriend van de eenzame mens, is een bekend topos in de internationale negentiende-eeuwse literatuur.⁹⁵

Ook in Aletrino’s verhaal ‘In ’t donker’ wordt de kat, die net als de protagonist verdrietig is, menselijke eigenschappen toegedicht. De mystieke kwaliteit van de poes, een kwaliteit die kunstenaars de kat in tegenstelling tot de burgerlijke poezeneigenaar nog steeds toedichtten, komt aan bod wanneer zij ‘over een kabbalistisch vraagstuk ligt te peinen’.⁹⁶ De kat ‘spint’ voor de ik-figuur een verhaal over een vreemd land waarin geheimzinnigheid, priesters in lange gewaden, vreemd klinkende gezangen, rode ibissen en flamingo’s de hoofdrol spelen.

89 J. van Lennep, *De lotgevallen van Ferdinand Huyck* (Amsterdam 1840) xii.

90 P. Sansnom, ‘Dieren en menschen’, *De Nederlandsche Spectator* (1857) 12–16, aldaar 15.

91 Ibidem.

92 Onder dezelfde titel verscheen in 1979 een verhaal van Kees van Kooten (in *Koot graaft zich autobiog*), geïnspireerd op het verhaal van Van Looy.

93 G. Stuiveling, *De nieuwe gids als geestelijk brandpunt* (Amsterdam 1981 [1935]) 62.

94 J. van Looy, ‘De dood van mijn poes’, *De Nieuwe Gids* 4 (1889) 58 en 60. De straatventer uit ‘De dood van mijn poes’ stelt de schilder voor de zieke kat dood te slaan en de huid te verkopen voor 16 cent. Hij zei eerder katten te hebben gevangen. De schilder stemt hier uiteraard niet mee in (58).

95 Grier, *Pets in America*, 229–233.

96 A. Aletrino, ‘In ’t donker’, *De Nieuwe Gids* 1 (1885–1886) II, 278–288.

Afb. 2 *Kleine speelse salonpoes in gerieflijk bourgeois interieur*. Uit *Henriette Ronner-Knip*, Katjesspel (1878). Olieverf op paneel, Rijksmuseum.

Als existentialistische ‘furry little Nietzscheans’ werden katten muze bij uitstek voor de gekwelde auteur en in toenemende mate een inspiratiebron voor beeldende kunstenaars.⁹⁷ Anonieme modellen in autonoom werk van pioniers van het impressionisme zoals Manet, Renoir en Matisse, figureren in innige omhelzingen met poezen. Deze werken hadden veelal een erotische of mysterieuze uitstraling. Zonder twijfel was *Olympia* (1863) van Manet, die zichzelf op zijn portfolio afbeeldde als kat, het meest controversieel én invloedrijk. In deze pastiche op de *Venus van Urbino* (1538) van Titiaan is de plaats van de godin Venus ingenomen door een prostituee met aan haar voeteneinde, in plaats van een hond, een zwarte kat. *Olympia* werd veel geparodieerd, en de (zwarte) kat groeide uit tot een geliefd model.⁹⁸ Dat zij een mascotte werd van de Parijse bohème was echter net zo goed te danken aan het roemruchte theatercafé en cabaret in de Montmartre, *Le Chat Noir*, van Rodolphe Salis.⁹⁹ Het beroemde affiche van Théophile Steinlen, waarin de hooghartige en onafhankelijke kat nu een exclusieve hoofdrol vertolkte, zorgde voor een nog sterkere associatie tussen kat en kunst. Het had niet veel gescheeld of Amsterdam had haar eigen *Chat Noir* gehad. In 1892 ontstond er onenigheid over de naamgeving van de

⁹⁷ G. Willmott, ‘Cat people’, *Modernism / modernity* 17 (2010) 842.

⁹⁸ Hoewel minder expliciet, is er ook bij Renoirs *Jeune fille au chat* (1876) een broeierige, erotische sfeer voelbaar.

⁹⁹ A. Fields, *Le Chat Noir. A Montmartre cabaret and its artists in the turn-of-the-century in Paris* (Santa Barbara 1993) 6-37.

Amsterdamse kunstenaarskring die dat jaar naar Europees voorbeeld werd opgericht, waarbij een aanwezige ‘den stouten inval, de vereniging “De Zwarte Poes” te doopen’ had.¹⁰⁰ Deze anekdote stond niet op zichzelf: ook Nederlandse beeldend kunstenaars vestigden hun aandacht op de poes. Jac van Looy die zijn kat ondubbelzinnig als een ‘bohémienne’ typeerde, is al genoemd.¹⁰¹

In tegenstelling tot de meer subversieve aard die de kat werd aangemeten door zowel de Tachtigers als schilders, moet de portrettering van de kat in de Nederlandse beeldende kunst evenzeer in een kleinburgerlijke context gezien worden. Het genre van de kattenkunst was geïnspireerd op de victoriaanse en Biedermeier voorliefde voor het huiselijk en landelijk leven.¹⁰² Vanaf 1870 verschijnen in toenemende mate krantenberichten over kattenkunst, vrijwel alle in relatie tot Henriette Ronner (1821-1901). Deze *grand lady* van de Nederlandse genreschilderkunst, beroemd geworden om haar kattenportretten, oogste ook internationaal veel lof. Als telg uit een geslacht van broodschilders toonde zij zich een succesvol cultureel entrepreneur: met haar kattenkunst speelde zij feilloos in op de veranderende kunstmarkt waarin (kapitaalkrachtige) burgers de grootste afnemers waren.¹⁰³ Hoewel katten altijd een geliefd thema waren van Ronner, is het opmerkelijk dat zij zich vanaf de jaren 1870 vrijwel uitsluitend hierop toelagde. De katten van Ronner verplaatsten zich toen bovendien van een eenvoudig, landelijk decor naar realistische, eigentijdse en deftige salons; het interieur bij uitstek van een sociale groep die *en masse* de kat omarmde had als huisdier.¹⁰⁴

Conclusie

Henriëtte Ronner verenigde een aantal eigenschappen in zich die de verschillende kattenliefhebbers van rond de eeuwwisseling kenmerkten: stads, burgerlijk, vrouw en kunstenaar. Groepen dan wel subculturen die doorgaans als karakteristiek worden geassocieerd met de negentiende eeuw, zoals de stedelijke bourgeoisie (en dan met name vrouwen en kinderen), autonome kunstenaars, maar ook maatschappelijk geëngageerde protestanten en christenanarchisten, eigenden zich de kat toe. Davids vindt een voorzichtig antwoord op de vraag naar de opkomst van de kat in de negentiende eeuw in destijds hooggeachte burgerlijke waarden als ‘reinheid’ en ‘huiselijkheid’. Dit is niet onterecht, maar

100 *Algemeen Handelsblad*, 20 december 1892 (‘Kunst en letteren’).

101 Van Looy, ‘De dood van mijn poes’, 54.

102 Vergelijk George Breitners *Dame met kat* (ca. 1883), John Watsons *Little girl sewing with cat* (1856) en later in de talrijke zoetsappige afbeeldingen van kinderen met hun honden en poezen van populair genreschilders als Frederick Morgan (1856-1927) en Arthur Elsley (1860-1952). Eenzelfde thematiek is herkenbaar binnen de Biedermeierstijl van Fritz Zuber-Buhler (1822-1896) en bij de Amerikaanse Ammi Phillips (1788-1865).

103 In Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Brussel, waar Ronner zich in 1850 met haar Belgische echtgenoot vestigde, vond zij een grote afzetmarkt, met name onder industriëlen en handelaren. H. Kraaij, *Henriette Ronner-Knip 1821-1909. Een virtuoos dierschilderes* (Schiedam 1998) 78-84 en 106-126.

104 Ronners werk vond niet uitsluitend aftrek bij *nouveau riches*, ook leden van de Britse adel verzaamen haar schilderijen. Kraaij, *Henriette Ronner-Knip*, 106-126).

het is slechts een deel van het verhaal. Ronner portretteerde inderdaad het kleinburgerlijke geluk dat Davids beschrijft; voor haar doelgroep was de kat niet langer een enigmatisch en eigenzinnig wezen maar vooral een troeteldier. Hierbij ging het in eerste instantie om de meer bijzondere (ras)katten, de eigenaren bestonden vooral uit rijke dames. Daar staat tegenover dat avantgardistische kunstenaars – en nu vooral mannen – zich de kat juist toe-eigenden vanwege haar eigenzinnige, mystieke en duistere karakter. Voor hen belichaamde de kat, zoals de Amerikaanse literatuurwetenschapper Glenn Willmott recentelijk omschreef, ‘most fully and contradictorily modernism’s fear and exhilarations’.¹⁰⁵ De Nederlandse herwaardering van de kat volgt daarmee in grote lijnen de ontwikkelingen in Engeland en Frankrijk die een voortrekkersrol speelden.

De kats ondeugdelijk reputatie, alsook het bijgeloof ten aanzien van de kat, werkte in de negentiende eeuw nog lange tijd door. Hoewel zij geleidelijk aan een geaccepteerd huisdier werd, gold dit niet voor alle exemplaren. Terwijl de straatkat, de arme dakhaas, zijn leven nog niet veilig was, leidde de schootpoes, de huiskat, een comfortabel bestaan binnen de muren van de gerieflijke huizen van de stedelijke burgerij. Er was sprake van een duidelijke dichotomie: de (ras)poes werd niet beschouwd als de *primus inter pares* onder de kattenpopulatie maar veeleer als een andere soort dan de straatkat.

Niettemin, geleidelijk verbeterde ook de situatie van de straatpoes. Enerzijds werd de kat, in navolging van met name Engeland, in toenemende mate beschermd op basis van jurisdictie en particuliere initiatieven zoals de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren en de opkomst van het asiel. Anderzijds speelden avantgarde kunstenaars en vooruitstrevende protestantse socialisten, een belangrijke rol in dit proces. Zij waren niet primair geïnteresseerd in de bijzondere raskatten, integendeel, het paste hen veel meer een straatpoes te adopteren, geboren voor het ongeluk, net als zij. Voor figuren als Van Lennep, Van Looy, Multatuli en Domela Nieuwenhuis vormde de ‘vermenselijkte’ kat zowel een bron van troost als een voorbeeld voor de hardvochtige mensheid. Waar Ronner welbewust de trend volgde die raskatten in toenemende mate populariseerde, keerde de *bohème* zich juist tegen deze kleinburgerlijkheid en omarmde zij in plaats van de gesoigneerde raspoes de zwarte straatkat. Deze acceptatie van de gewone kat verliep grotendeels via Parijs. Zodoende is de huidige links-intellectuele huiskat welbeschouwd schatplichtig aan figuren als Baudelaire en Manet.

De negentiende eeuw vormde het scharnierpunt in de geschiedenis van de kat; in de twintigste eeuw werd de trend van de negentiende eeuw slechts doorgezet en werd kattenliefde en -verzorging steeds vanzelfsprekender.¹⁰⁶ In de twintigste eeuw is de kat een dalend cultuurgoed, bereikbaar voor een steeds

105 Willmott, ‘Cat people’, 841.

106 Niet langer vonden katten in het asiel de dood: in Den Haag werden in 1932, ongeveer veertig jaar na de oprichting, nog slechts zieke, niet meer te genezen, poezen afgemaakt; voor alle andere dieren werd een tehuis gezocht. *De Sumatra Post*, 16 december 1932, ‘35 jaar in een dierenasyl. Zeldzaam jubileum te Den Haag’.

grotere groep mensen. De opmars van de huiskat in een bredere laag van de bevolking valt met name op vanaf de jaren 1930. Zestig jaar later, in 1990, bezitten Nederlanders voor het eerst meer katten dan honden.¹⁰⁷

De vraag is of de kat daarmee haar subversieve aard geheel is ontgroeid. Is zij, met andere woorden, een allemansvriend geworden? Is er niets meer over van de reputatie van de kat als duister, eigengereid of opstandig? Dit blijkt toch niet het geval. Ook in de twintigste eeuw – in de *roaring twenties*,¹⁰⁸ de jaren '60, en ook nu nog – voelen kunstenaars in het bijzonder zich aangetrokken tot de kat, in Nederland minstens net zo zeer als in andere landen, misschien nog wel sterker. Talrijke auteurs van naam waaronder Reve, Wolkers, Hermans, Campert en Kousbroek hebben zich gewijd aan de kat. De poezenkrant die onregelmatig verschijnt sinds de jaren '70, een voorbeeld van alternatieve media, past ook binnen deze tendens. Het is bovendien opvallend dat de kat met enige regelmaat in verband wordt gebracht met de politiek linkse vleugel.¹⁰⁹ Recent grootschalig onderzoek naar huisdierbezit in combinatie met stemgedrag bevestigt dit beeld. Uit dit onderzoek blijkt dat een significant groter aantal linkse stemmers katten bezit en mensen die politiek rechts georiënteerd zijn vaker honden houden.¹¹⁰ Hoewel onttoverd, geaccepteerd en talrijk aanwezig in het Nederlandse huisgezin, is de reputatie van de nog altijd enigszins subversieve kat ongemeen weerbarstig.

Hanneke Ronnes is als universitair docent verbonden aan de capaciteitsgroep Cultuurgeschiedenis van Europa van de Universiteit van Amsterdam. Zij studeerde antropologie (Vrije Universiteit, Amsterdam), geschiedenis (Universiteit van Amsterdam) en archeologie (University College Dublin, Ierland) en promoveerde in 2005 op een proefschrift getiteld: Architecture and elite culture. Ronnes is huisgenoot van Poes en Sien.

Correspondentie-adres: Algemene Cultuurwetenschappen, Universiteit van Amsterdam, Oude Turfmarkt 141-147, 1012 GC Amsterdam, H.Ronnes@uva.nl.

Victor C.A. van de Ven doet als cultuurwetenschapper onderzoek naar populaire cultuur en heeft gepubliceerd over muziek- en jongerencultuur, cultuurbeleid en migratie. Hij heeft onderwijs verzorgd binnen de capaciteitsgroep Cultuurgeschiedenis van Europa van de Universiteit van Amsterdam. Van de Ven is huisgenoot van de Bengaalse kater Kikoman.

Correspondentie-adres: Algemene Cultuurwetenschappen, Universiteit van Amsterdam, Oude Turfmarkt 141-147, 1012 GC, Victor.vandeVen@uva.nl.

¹⁰⁷ In 2009 telde Nederland volgens een onderzoek in opdracht van de Nederlandse Voedingsindustrie Gezelschapsdieren (NVG) ongeveer 3,6 miljoen poezen.

¹⁰⁸ C. Van Vechten, *The tiger in the house* (New York 1952 [1922]). In 1922 verscheen in Amerika de eerste cultuurhistorische analyse van de kat waarbij haar innige relatie tot kunstenaars – schrijvers, dichters, beeldend kunstenaars, muzikanten – centraal staat. De auteur, Carl Van Vechten, was een typisch exponent van de *roaring twenties*, een tijdvak waarin een evaluatie van de kunstenaarsliefde voor de eigenwijze en subversieve poes zoals zijn *The tiger in the house* naadloos paste.

¹⁰⁹ M. Dekkers, *De dinosaurius. 144 Beesten gebundeld* (Amsterdam 1991 [1986]) 120; Van Uytven, *De papegaai van de paus*, 149.

¹¹⁰ Cijfers van Intomart. Met dank aan Tom van Dijk en Pieter van Eeden.